

De middeleeuwse stad heeft geen beste naam bij de moderne Nederlander. Men denkt dat het er een stinkende moddertroep was, waarin loslopende varkens rondwroetten op zoek naar afval. Zouden middeleeuwers, die toch net als wij roken en proefden, vervuild drinkwater of straten vol vuilnis geaccepteerd hebben? Hoe komen we dan aan dat beeld?

Henk 't Jong

Middeleeuws Dordrecht: vuilnisbelt of leefbare stad?

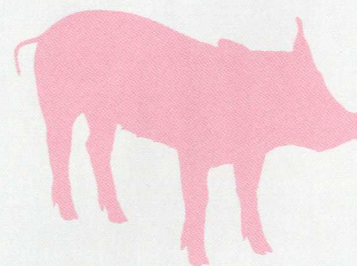
Het idee is vooral gebaseerd op een verkeerde interpretatie van wat wel 'hinderkeuren' genoemd worden. Al in de veertiende eeuw hadden steden als Dordrecht op schrift gestelde gemeentewetten, keuren genoemd. Een klein onderdeel ervan behandelde maatregelen tegen de vervuiling van straten en wateren. Dat wetten bestaan betekent natuurlijk niet dat er altijd maar tegen gezondigd werd. Ook nu breekt niet iedereen de hele tijd in en niet iedereen doet aan wildplassen. Dat deed de middeleeuwer dus ook niet. Wetten en keuren zijn er om in te kunnen grijpen ALS het mis gaat. Uit het feit dat die keuren steeds herhaald werden en de boetes steeds hoger werden dacht men te kunnen opmaken dat men er toen met de pet naar gooide. Uit onderzoek blijkt dat het herhalen andere redenen had. En dat men door de eeuwen heen meer moest betalen kwam door de geldontwaarding.

Keuren: lik-op-stuk beleid

Keuren zijn een vorm van gewoonterecht, oftewel door iedereen gerespecteerde regels die voor een soepel lopende samenleving zorg dragen. De oudste gaan al terug tot de vroege middeleeuwen. Vanaf het begin van de veertiende eeuw werden ze steeds meer opgeschreven in keurboeken. Die raakten echter na enkele tientallen jaren vol of werden door doorhalingen onleesbaar, zoals het keurboek van Dordrecht in 1401. Daarom werd het vervangen door een nieuw. De oude keuren werden hier weer in overgeschreven, inclusief de 'hinderkeuren', en er werden een paar nieuwe bijgeschreven. Het ging dan voornamelijk over de nieuwe plaatsen waar geen vuilnis gestort mocht worden of waar het juist wel mocht, zoals in speciale bakken.

Van die keurboeken werden ook afschriften gemaakt voor diverse stadsbestuurders. Die zijn soms bewaard gebleven en ook weer als herhalingen van de keuren geïnterpreteerd. Ook werd er in de vijftiende eeuw regelmatig een stel keuren, waaronder die over vuilnis, in het openbaar voorgelezen om mensen die niet konden lezen en vreemdelingen aan het bestaan ervan te herinneren. In Dordrecht kwam dat in de notulen van de schepenvergaderingen terecht. Die werden in de zogenaamde klepboeken opgeschreven. Dat feit werd ook weer als een teken van herhaling wegens ongehoorzaamheid gezien.

Dat middeleeuwers zelden tegen dit soort keuren zondigden blijkt echter uit de rechtspraak en de daarvan overgebleven vonnissenboeken. In Dordrecht kwamen die vonnissen ook in de klepboeken terecht. Uit steekproefsgewijs onderzoek – er staan er duizenden in – blijkt dat er hoogstzelden iemand voor vervuiling veroordeeld werd. Schelden, vechten en kwaadspreken, meestal tijdens dronkenschap, kwam zeer veel voor, maar dat iemand mest in de haven kieperde lees je bijna nooit. Het kan natuurlijk zijn dat er lik-op-stuk beleid werd toegepast en dat het daarom niet in de klepboeken staat. Aertgen de Geck, de Dordtse vuilnisophaler rond 1450, mocht bijvoorbeeld zelf de boeten van overtreders innen als hij vuil op de openbare weg aantrof. Of hij daar veel werk aan had is niet bekend. Dat bestrafte overtredingen van de hinderkeuren zeldzaam waren wordt trouwens bevestigd in andere steden waar vonnissen bewaard zijn gebleven.

Loslopende varkens

En die loslopende varkens dan? Ook daarvan blijkt dat elke middeleeuwse stad zulke praktijken via de keuren verbood. In Dordrecht mocht je ze zelfs niet in hokken langs de havenkanten houden. Alleen aan de binnenkanten van de dijken, de Voorstraat en Wijnstraat etc. dus, was dat toegestaan. Men mocht eens stiekem mest in de haven dumpen! Het gebeurde rond 1450 'meer dan in anderen gueden steden' wel dat er toch varkens op straat kwamen of in huis gehouden werden. Dat werd nog eens extra verboden, ook al omdat men het geen gezicht vond voor de vreemdelingen die tijdens de jaarmarkten de eerste stad van Holland bezochten. Hier was een keur dus een reactie op een incident.

Ook loslopende honden veroorzaakten in diezelfde periode nogal veel last. Ze werden daarom gevangen en met een schip buiten de stad gevoerd om daar gedood te worden. Men stelde er een speciale hondenslager, Michiel van Loven, voor aan. Hij was niet van onbesproken gedrag want er was net een stuk van zijn oor gesneden vanwege diefstal. Een vorm van reclassering?

Niet alleen wat niet mocht werd in de keuren opgetekend. Ook wat men ter voorkoming moest doen stond beschreven: elke zaterdag moesten de dienstboden (de jongwiven) de stoep vegen en elke huishouder was verplicht ook zijn erf, steigers en bruggen schoon te houden. Varkens moesten in hokken, die niet langs de straat mochten staan, honden moesten vastgebonden zijn. Straatvuil werd door stadswerklui weggeveegd en mest werd door hen opgehaald en gebruikt voor ophoging van nieuwe stadsdelen. Beer werd om de zoveel tijd uit de beerputten onder de pleeën gehaald en, na uitlogen, aan boeren verkocht of uitgevoerd naar andere streken. Grachten en spranten werden regelmatig uitgebaggerd.

Lees verder op pagina 24 >>

De beerput gaat open...

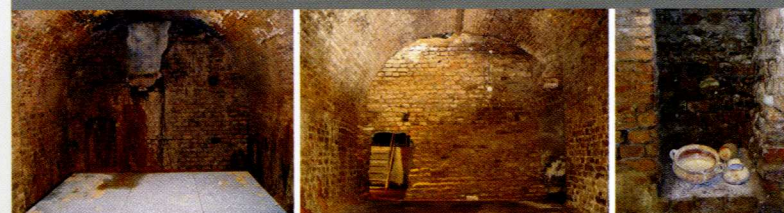
Deborah Paalman

Bij middeleeuwse stadskernopgravingen worden vaak tonputjes, beerputten of -kelders gevonden in of bij huizen. Evenals mest- of afvalkuilen op een achtererf leveren die veel informatie op voor archeologen.

Tonputje (Elfhuisen 2006)

In tonputjes en beerkelders kwam naast menselijke uitwerpselen ook keukenafval terecht, evenals afgedankte gebruiksvoorwerpen. Archeologen zijn eigenlijk in grote mate afhankelijk van afval. Daardoor kunnen ze het dagelijks leven van een bepaald huishouden vaak voor een deel reconstrueren. Verschillende vragen gaan daarmee gepaard zoals: welk soort vaatwerk stond er in de keuken en op tafel? Wat waren de eetgewoontes van de bewoners? Aten ze vooral vlees of meer vis? Welke (keuken)kruiden waren er binnen handbereik?

Beerkelder Huis Scharlaken, geïntegreerd in de toenmalige nieuwbouw

Op basis van de inhoud van een tonputje of beerkelder wordt vaak geprobeerd iets te zeggen over de sociale status van de bewoners. Dit blijft echter lastig, omdat een beerput niet altijd door één huishouden werd gebruikt (vaak werd slechts een enkele kamer in een huis gehuurd en had een huis dus meerdere verschillende gebruikers). Hierdoor kon het afval van mensen met verschillende status in één kelder terecht komen.

Ondanks dat tonputjes en beerkelders van tijd tot tijd werden geleegd, wordt bij archeologisch onderzoek eigenlijk altijd wel inhoud aangetroffen. Zo bleek de 14e eeuwse beerkelder van het Huis Scharlaken voor de archeologen een waar feest! Want ondanks dat het een onwelriekende verrassing opleverde toen per toeval een muurtje werd doorgebroken, vorzag de nog vloeibare stroom bagger die eruit kwam de archeologen van veel vondsten.

Ook bij een archeologisch onderzoek aan de Groenmarkt 27 werd in de hoek van het achterste vertrek (de keuken) een gemetselde beerput aangetroffen van 1 x 3 meter en 2,5 meter diep. Tot de vondsten behoorden een houten heft en knop van een boormslag, onderdelen van een houten speelpopje met armen en benen, een 16e eeuwse lederen instapschoentje voor in huis en diverse schoenzolen, delen van pijpen, aardewerk (vaatwerk), glas (onbeschadigde roemers), een gouden lorgnet (vermoedelijk toevallig in de beerkelder gevallen!) en een grote hoeveelheid flessen en chinees porselein. De roemers kwamen in 17e eeuw voor, de pijpen konden in de 18e eeuw worden gedateerd en het lorgnet bleek 19e eeuwse te zijn. Blijkbaar was de beerput lange tijd in gebruik. Het vaat- en glaswerk toonde een zekere rijkdom van de bewoners. Lees verder op p. 24 >>

Praktijk niet riskant

Hinderkeuren zeggen dus niet hoe het was, maar geven de mogelijkheden aan 'voor het geval dat'. Net als onze wetten. Ze zijn gebaseerd op de praktijk, op gewoonterecht, en dikwijls overgenomen van oudere series wetten uit andere plaatsen. Het waren standaardverordeningen. Uit de vonnissenboeken blijkt verder dat er niet veel misging. Het kan dus nooit echt smerig geweest zijn in middeleeuwse steden. De archeologische praktijk (zie kader), samen met het logische verstand, laat overigens zien dat er weinig afval uit een middeleeuws huishouden kwam.

Vroegere onderzoekers hebben door het verkeerd interpreteren van met name de hinderkeuren ons een vals beeld opgedrongen. Dat beeld wordt tot nu toe door school en media verspreid. Daarnaast hebben ze de middeleeuwse situatie met die in latere perioden verward, toen het met name in grote metropolen misging vanwege de overbevolking. Maar zelfs in pre-1500 Londen was het nooit zo erg dat er een riskante situatie ontstond, zoals blijkt uit studies die al in de jaren dertig van de vorige eeuw daarnaar werden gedaan.

Verder lezen:

- Auwarda-Berghout, S.M., 2003: *Regesten op het Correctiebouck der stede van Brielle 1405-1474*, RA Brielle, inv. nr. 9 (Brielle).
- Fruin, J.A., ed., 1882: *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuid-Holland*, 2 delen, WVOVR 1e reeks, 4 ('s-Gravenhage).
- Kamphuisen, P.W., 1935: *Gewoonterecht ('s-Gravenhage)*.
- de Monté ver Loren, J.Ph., bewerkt door E.J. Spruit, 1982: *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (6e druk, Deventer).
- Sabine, Ernest L., 1937: 'City cleaning in mediaeval London', *Speculum* 12, 19-43.
- Slicher van Bath, B., 1960: *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850* (Utrecht en Antwerpen).
- Speet, B.M.J., e.a. eds., 1989: *Het register van criminele sententiën uitgesproken door het gerecht van Haarlem*, reeks 9 (Haarlem).
- DiEP / archief Dordrecht, grafelijke tijd (archief- en toegangsnummer 1): *Klepboeken, inventarisnummer 4 (Klep- en aktenboek, 1383-148) en inventarisnummer 6 (klepboek, 1438-1474)*.

De beerput van de Grote Markt bevatte vooral resten van 14e/15e eeuwse schoenen en vooral 14e-eeuwse keramiek, waaronder kook- en drinkgerei. Onder de dierlijke resten bevonden zich de gebruikelijke soorten als rund, varken, schaap/geit en divers gevogelte als eend (meerdere soorten), kip en gans. Maar ook een botje van een kievit en enkele resten van zwaan en grote zaagbek. De gebruikers van de beerput bleken tevens haas en/of konijn te hebben gegeten. Daarnaast veel vis, zoals haring, platvis, vleet, paling, brasem, karper, spiering, wijting, schelvis, pos, baars, schol en bot. Verder zijn in de beerput graanresten gevonden van boekweit, haver, rogge, broodtarwe, emmertarwe en spelttarwe. Ook is zwarte mosterd gevonden en de gebruiksplanten gageel, hennep, maanzaad, roos, jeneverbes en wouw. Noten, fruit en groente werden eveneens aangetroffen in de monsters: hazelnoot, walnoot, vijg, druif, zoete- en/of zure kers, appel, peer, biet en venkel. De sluitdatum van de beerput ligt waarschijnlijk aan het begin van de vijftiende eeuw. De status van het/de huishouden(s) lijkt niet al te hoog te zijn geweest.

Benen knoopje (Statenplein 1997)

Handvegerijje (Varkenmarkt 2003)

Handvat, handboender, houten stopjes, tinnen lepel, houten schijffe

De diverse 15e/16e eeuwse tonputjes die op het Statenplein zijn gevonden hebben vooral informatie opgeleverd over voedselresten. Zo nu en dan kwam er ook een kraaltje of een fraai bewerkt benen knoopje naar boven en wat keramiek. Het 17e/18e eeuwse tonputje aan de Varkenmarkt bevatte naast keramiek- en glasfragmenten (grape, bord, pispot, mineraalwaterfles) onder meer een tinnen lepel, houten borstels en enkele houten stopjes. De inhoud van de tonputjes van het Elfhuizenonderzoek moet nog worden onderzocht. In ieder geval is Dordrecht groot geworden op afval, zo bleek uit diverse opgravingen in de binnenstad. In het kader van de middeleeuwse stadsuitbreidingen werden drassige terreinen bouwrijp gemaakt door het aanbrengen van ophogingslagen (soms in bakken), die voor een groot deel bestonden uit (verzameld) afval.

Ingegraven tonputjes (Elfhuizen 2006)